

Dr. Miroslav PALAMETA

KRŠĆANSKA LIKOVNOST NA STEĆCIMA S RADIMLJE

Najpoznatija nekropola sa srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima svakako je *Radimlja* u Vidovu polju, oko tri kilometra zapadno od Stoca uza suvremenu cestu ispred istoimenog potoka, po kome je neizravno i dobila ime s kojim je ušla kao toponim u znanstvenu literaturu. Obično se ističe bogatstvo, raznovrsnost i visoki kvalitet izrade reljefnih motiva na njezinim stećcima kao osnova za primat koji ta srednjovjekovna spomenička cjelina ima među drugim brojnijim nekropolama. Također, pristupačnost tom mjestu na prilično prometnom putnom pravcu doprinosio je da Radimlja u doslovnom smislu bude poznata vrlo velikom broju ljudi. Manje je znano s kakvim je intenzitetom repertoar likovnih motiva s Radimlje zračio svojim utjecajem na ukrašavanje stećaka po susjednim i uopće hercegovačkim nekropolama tijekom 15. st. Uz tu nesumnjivu ulogu središta u galaksiji hercegovačkih stećaka, atribut najpoznatije nekropole utvrđila je, posebice u znanstvenim krugovima, monografija Alojza Benca, koja je bila prva cjelovita deskripcija, posvećena takvoj spomeničkoj aglomeraciji.¹

Zapravo cijeli pojedini neplodnog zemljишta uz najčešće suho korito potoka Radimlje, formirano nanosima pijeska i mulja u vrijeme zimskih bujica, nazivalo se također Radimlja ili zbog svoje ravne površine Podine. Mjesto na kome se nekropola stećaka nalazi sve do 70-ih godina 20. st. svijet je iz okolnih sela jednostavno nazivao *Grobnice na Radimlji* ili *Grobnice na Podinama*. Reduciranjem prvog dijela apelativa stvoren je suvremeniji naziv te nekropole, koja je imala prije druga imena, ranije pomaknuta iz uporabe. Još krajem prošlog stoljeća austrijski su mjernici zapisali u katastarske knjige naziv *Vojvodina* za spomenuto zemljiste uz Radimlju na kome se nalazi nekropola, čiji najmlađi dio čuva grobove

¹ Alojz Benac, *Radimlja*, 1, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo 1950.

obitelji Miloradović, odnosno Stipanović, koja je davala vojvode Donjih Vlaha u 15. st. Budući da se u dva natpisa spominje titula vojvode, a samo mjesto u vlasničkom smislu označava pokojnikovom baštinom, ne bi bilo ishitreno zaključiti da je to jedno od ranijih imena nekropole, po čemu se nazvalo i okolno zemljište. Najstarije poznato ime tog lokaliteta, koje se rabilo još dok je nekropola funkcionala, imenica je *plurale tantum* maglovite etimologije koja je jedino mogla glasiti *Batnoge*.² Naime, u spomenutom natpisu nalazi se lokativna sintagma na *Batnogah* kao odrednica za mjesto na kome je sahranjen dobar Radoje Stipanović.

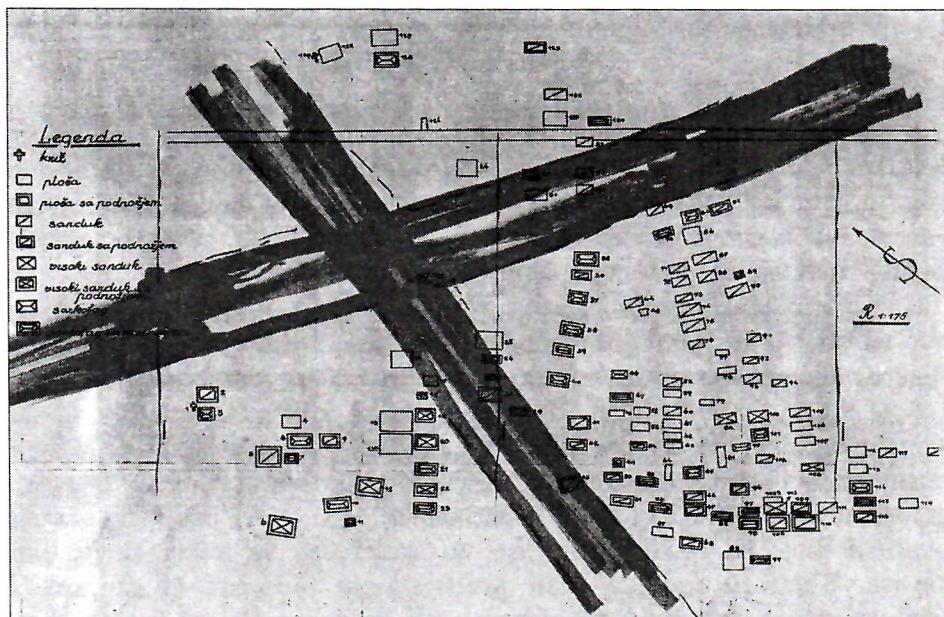
*+A se leži dobit Radoe sin vojevode Stipana na svoj baštini na Batnogah.
Si bilig postavi na me brat moj vojevoda Petar.*

Razlozi zametanja groblja baš na tom mjestu mogu se danas samo prepostavljati. Obale Radimlje bile su zbog pjeskovita terena pogodne za kopanje grobnih raka, kojih ima mnogo više nego samih stećaka, kako se moglo jednostavno vidjeti ranih 60-ih godina 20. st. kod vađenja jarka za vodovod uzduž postojeće ceste. Desno i lijevo od tog širokog prokopa pokazivali su se gusto raspoređeni grobovi, uokvireni i prekriveni prirodnim kamenim pločama, a da se na površini nije video nikakav trag. Premda se taj razlog ne može držati ključnim, ipak je to područje još od preistorije korišteno za ukope, na što upućuju još uvijek očuvani tumuli s druge strane potoka. Nedvojbeno, u 14. st. kad je nekropola nastala, taj je teren bio nečije vlasništvo, kao što je u drugoj polovici 15. st. bila zacijelo baština *Miloradovića - Stipanovića*, pa je i to izvjestan razlog koji se ne može izostaviti.

Treći razlog, koji bi se mogao držati bitnim za ubiciranje nekropole Radimlja, položaj je uz križanje važnih putnih pravaca. Današnja mapa asfaltnih putova ne odgovara ni blizu putnim pravcima iz srednjeg vijeka koji se vjerno drže prirodnih prolaza, preistorijskih i rimske trase, kao što ne odgovara zacijelo u potpunosti ni sami današnji izgled krajolika onom negdašnjem. Sve veće nekropole u Hercegovini ubicirane su po tom principu i *vice versa*, one mogu biti najpouzdaniji orijentir u mogućoj rekonstrukciji zaboravljene putne mreže. Za nekropolu na Radimlji to je posebno značajno jer je ona nastajala oko pravog sjecišta putova koji su na samom lokalitetu malo drugačiji od današnjeg izgleda. Nastavljajući

² U *Poimeničnom popisu Sandžaka Hercegovina* (Orijentalni institut u Sarajevu, 1985.) koji je priredio Ahmed S. Aličić spominje se tri puta taj lokalitet u obliku *Batinoge* (str. 265, 464, 479). Prema tom izvoru, koji je nastao 1475.-1477., dakle još u vrijeme dok je nekropola Radimlja bila aktivna, toponim je obuhvaćao šire područje koje je jednim dijelom pripadalo nahiji Blagaj, a dijelom nahiji Dabar prema tadašnjoj turskoj administrativnoj podjeli. Stoga se može prepostavljati da je obuhvaćao prostor s obje strane Radimlje uključujući današnje selo Ošanići.

već utrtim prehistorijskim stazama na Radimlji su se križali magistralni pravci od zapada prema istoku i od Primorja prema unutrašnjosti na sjeveru. Njima su prolazili putnici i trgovci, valjale se vojske i stoka. Svake godine tijekom stoljeća početkom bi ljeta iz *Primorja* i *Humina* tisuće ovaca i koza, krupne stoke, čobana i pratedžija izlazilo na planinske ispaše, na *Crvanj* i *Morine* iznad *Nevesinja*, na *Zelengoru*, *Bitovnju*, *Visočicu* i *Bjelašnicu* preko Neretve, a neposredno prije jeseni vraćalo se s tovarima smoka na zimovanje.

Sl. 1. Križanje putova oko čega je nastala nekropola.

Dakle, nekropola Radimlja formirala se oko jednog od tih pravaca koji je u mikroprostoru Vidova polja silazio preko *Poplata* niza strminu *Mačkovac*, na *Mostinama* ispod *Lugova* prelazio Bregavu i izbjao preko Radimlje, *Hodova*, *Šćepan Krsta* na *Grebak*, račvajući se preko Nevesinjskog polja u dva pravca prema Bosni preko gornjeg toka Neretve. Posve je izvjesno i povijesno argumentirano da su *Hrabreni*, kojima pripada najmlađi dio radimske nekropole, upravo tim putem izgonili svoja stada na ljetne ispaše.³ Na tom spomenutom mikro prostoru, taj put je od nekropole

³ U prethodnoj bilješci u spomenutom turskom popisu iz 1475.-1477. upravo se tako navode i ubičiraju ljetne ispaše na planinama i zimska boravišta od Hrasna do Trijebnja.

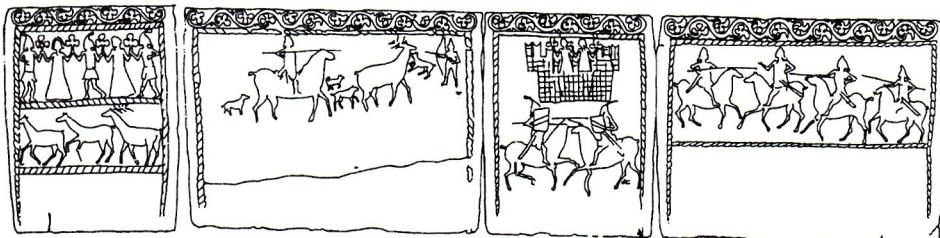
pratio krak rimske trase, koja je produživala kanjonom Radimlje, odvajajući se od nje ispod *Kolačinke*, jer je prolaz preko *Vidoštaka* i *Nakibelja* bio zbog niza razloga nepraktičan za velike ohmutove ovaca.

Taj putni pravac, makar na trasi koja je išla preko Radimlje, korišten je bez dvojbe i kao karavanski magistralni put, koji je iz Dubrovnika preko Popova polja vodio tuda, pa preko Nevesinja na Konjic i Bosnu. Na osobit način on je utjecao na fizionomiju same nekropole na Radimlji, a istodobno označavao jedan od najsnažnijih pravaca distribucije likovnih motiva. U mreži tadašnjih komunikacija, koje nije teško rekonstruirati na području Hercegovine, taj je magistralni put povezivao najvažnije nekropole počevši od *Vranjeva Sela* preko *Graca, Lišća, Međugorja u Glumini, Toplice, Udore, Radimlje, Hodova, Ljubljenice* s najvažnijim nekropolama u Nevesinskom polju i dalje. Bliskost u izradi stećaka na planinskim ljetnim ispašama od *Crvna, Morina, Visočice, Zelengore Tuhovije* do *Bjelašnice*, gdje su ljetovale stočarske skupine, s onima u njihovim matičnim staništima i zimovalištima u Huminama više je nego jasna i očita, posve objasnjava živim i raznolikim prometovanjem između tih odredišta.

U onom trokutastom prostoru koji je na desnoj strani ocrtavao taj put s putem koji je markiran današnjom cestom Stolac - Čapljina pred samim njihovim spajanjem, nastalo je prvo jezgro nekropole negdje krajem 14. st. Njezino središte čine tri velika sanduka koja su izvađena u istom kamenolomu, od iste kamene žile, što je prilično pouzdano prema približnim razmjerima i kakvoći materijala. Dva od njih opremljeni su bogatim ukrasima i likovnim motivima u plitkom reljefu, kao i nekoliko manjih sanduka, koje su radili klesari iste te škole, dok je treći bez ikakvih ukrasa. Sljedeću njezinu fazu predstavljaju jednostavniji sanduci s arhitektonskim elementima uvijenog užeta kakvi su klesani na stonskim prozorskim okvirima i sljemenjaci s cvjetnim križevima na pročeljima i pomno izvedenim tradicionalnim bordurama od akantova lišća, kakve se susreću još i u 14., odnosno u 15. st. kao detalj likovnog dekoriranja u zlatarstvu, iluminiranju i arhitekturi. Prostorna tendencija širenja nekropole predstavljena trima spomenutim klesarskim radionicama u tom starijem jezgru kretala se prema južnoj i sjevernoj strani, ne prelazeći put ispred sebe, sve do pred kraj funkcioniranja nekropole.

Najljepši i najkvalitetnije urađeni stećak iz tog starijeg dijela nekropole bogato je ukrašen na svim bočnim stranama figuralnim predstavama koje uokviruje plitko kamo uže i vijugava bordura s trolistovima. Na njegovu pročelju prikazan je dvobojo konjanika kopljima ispod gradskih zidina, na čijem kruništu iza nazubljenih prsobrana dvije dame promatraju borbeni prizor držeći uzdignute trolisne bukete u rukama. U toj likovnoj kompoziciji,

koju neki uspoređuju s predstavom na najstarijem vladarskom pečatu Bosne, onom Matije Ninoslava,⁴ vitezovi nose štitove koji podsjećaju poprečnom gredom na ovalnom polju na grb kakav je koristio Tvrtko prije anžuvinskih ljiljana.

Sl. 2. Plošna projekcija stećka iz najstarijeg jezgra Radimlje.

Paralelno tim dvjema vertikalnim razinama, začelje stećka uvodi dva friza odvojena trakom u obliku užeta. U gornjem nizu mješovito je kolo, čiji sudionici plešu držeći trolisne bukete kakve imaju i dvije dame koje promatraju dvoboј na pročelju. Donji friz sastavljen je od jelena i koštuta koje hite u pravcu sunčanog kretanja. Bočne strane oslikane su samo u gornjim polovicama, u visini pogleda promatrača. Iako su te scene tematski međusobno različite, one uspostavljaju osobiti paraleлизам. Na samom rubu sjeverne plohe, u visini kruništa na pročelju, strijelac s napetim lukom očekuje velikog jelen koga sustižu pobješnjeli psi i slijedi vitez s kopljem. U istoj visini na suprotnoj strani stećka trojici konjanika suprotstavlja se četvrti kopljanič nadomak utvrde, na pročelju, ispod čega se odvija turnir.

Premda je tema lova, naslikana na sjeveroistočnom boku, sama za sebe zaokružena u likovnom smislu prema tadašnjim slikarskim predstavama te plemićke zabave, ona svoju fabulativnost proširuje u kontekstu s frizom sa začelja stećka u kome stado jelena i koštuta bježi u suprotnom pravcu. Ta proširena scena lova izgleda kao da ilustrira početni prizor u srednjovjekovnim legendama o svecima, u kojima obično junak izdvaja najkvalitetnijeg jelen iz skupine i slijedi ga u duboku šumu.⁵ Dakako, radi se samo o srodnom srednjovjekovnom imaginariju. Slično svoju narativnost zasniva i scena s vitezovima kopljanicima u odnosu na prizore

⁴ Pavao Andelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Djela XXXVIII, ODN, knj. 23, NUBiH, Sarajevo 1970.

⁵ Takve priče o lovnu na zlatnog ili kraljevskog jelena poznate su u srednjovjekovnim poganskim legendama, a u onim s kršćanskim sadržajem za sv. Eustahiju, sv. Huberta, sv. Osvalda itd.

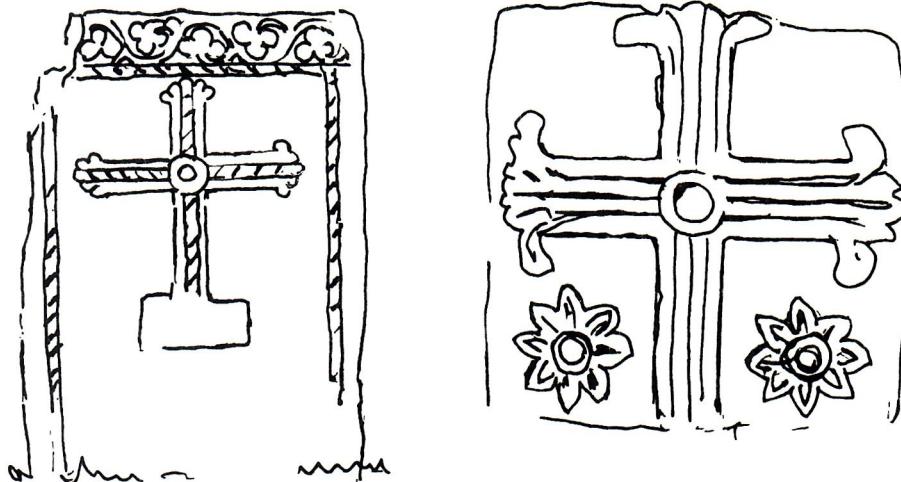
s pročelja. Teško je prihvati interpretacije koje u takvim prizorima vide slike iz života pokojnika, kao što nije jednostavno obrazložiti nesumnjive simboličke vrijednosti tih reljefnih prizora, ali je neupitna njihova estetska vrijednost.

Konji jakih uzdignutih vratova, snažnog tijela i vitkih nogu u skladnom pokretu djeluju elegantno i kao likovna ostvarenja školovano. U odnosu na umanjenu predstavu jahača, makar prema proporcijama u tadašnjem europskom slikarstvu, te se konjske figure doimaju vrlo monumentalno. Jeleni i koštute na reljefima klesara te škole i vitke ljudske figure s odjećom i opremom tadašnjeg europskog plemstva na istoj su estetskoj ravni, što se najbolje očitovalo na tom velikom stećku s Radimlje, koji se sa svim svojim prizorima i figurama dade prepoznati kao refleks gotičkog nadahnuća. Osobito je zanimljivo da konji kod tih majstora, kao i kod većine hercegovačkih klesara stećaka, nemaju repova. Tu se ne radi o podvezanim repovima što bi mogla objasniti etnologija tog prostora. Ne zanemarujući negativno značenje repa u Apokalipsi i magijskim folklornim poimanjima, to se dade shvatiti i kao podudarnost sa sličnim pojavama kod talijanskih slikara predrenesanse i tadašnje zapadnoeuropske gotičke minijature.⁶

Vijugava bordura s trolistovima, od kojih se jedan, i to onaj krajnji, preoblikuje iz kružne ili djetelinaste u oštru izduženu formu sličnu rumiju, oprezno naznačena kao prijelazni oblik od romaničkih obrazaca prema gotici, prepoznaje se još na nekoliko niskih sanduka koji čine prvo jezgro nekropole na Radimlji. Ona je redovito okvir pomno koncipiranih i majstorski isklesanih likovnih kompozicija, u kojima dominiraju elegantne izdužene figure ljudi i životinja u dinamičnim pokretima, i koje se nude razumijevanju baš kao izradbe gotičkog stila i na tematskoj ravnini, kakve se vide i na tim posve neprimjetnim spomenicima u najstarijem jezgru nekropole.

Ispred tog središnjeg spomenika nalazi se sanduk istih razmjera. Ukršten je frizom ratnika koji s uzdignutim mačevima pozdravljuju konjanika što između njih projahuje na jugozapadnoj bočnoj strani, a na svom pročelju nosi reljefni cvjetni križ s postoljem, koji ukazuje na

⁶ Na znamenitoj slici koja prikazuje pobjedu bizantskog cara Heraklija nad Perzijancima, koji su odnijeli pravo drvo križa iz Jeruzalema, u crkvi sv. Franje u Arezzu koju je naslikao Piero della Francesca iz 15. st., konji imaju odsječene repove. Jedna minijatura iz rukopisa *Tacunium Sanitatis* prikazuje putnika na konju bez repa pred gostonicom, dok muške figure imaju sličnu odjeću likovima s Radimlje. I na minijaturama iz *Velike francuske kronike* 14. st. koje prikazuju borbene prizore Rolandovih vitezova s Maurima, mogu se vidjeti konji s posve skraćenim ili potkresanim repovima.

Sl. 3. *Floralni gotički križ na stećku s Radimlje i na steli iz Stona, 14. st.*

golgotski križ gotičke stilizacije. On je isklesan od nekoliko paralelnih linija koje na rubovima antena i patibula prelaze u popoljaste oblike. Sredinom je uklesan motiv užeta koje se jedino ne vidi na spolu patibula i antena, gdje je ucrtan motiv kružnice. Najbliža inačica tog križa nalazi se na Nekuku kod Stoca, čiji stećci pokazuju i niz drugih zajedničkih likovnih motiva s radimskim. Sljedeći je u Gracu, u Zažablju, koji pravcem vodi prema Stonskom primorju i Dubrovniku, gdje su takvi križevi od 14. st. stajali uklesani na kamenim četvrtastim pločama iznad grobova. To su bili proizvodi rustikalnije izrade u mekom i podatnom primorskom kamenu, a neki su sačuvani do danas po pelješačkim i drugim grobljima, kao onaj u zidu oko vrta franjevačkog samostana u Stonu⁷ ili onaj u malom groblju kod sv. Đurđa ponad Dubrovačkih zidina.⁸ Tako se mogu objasniti pojave istih križeva u susjednom Uboskom, Ljubinju,⁹ odnosno Trebinju, Bileći i Nevesinju na nekoliko nekropola. U Krajkovićima kod Starog Slanog uz ruševine srednjovjekovne

⁷ Cvjetne križeve na uspravljenim pločama iznad pokojnikove glave u grobljima diljem Pelješca objavio je Vladimir Sokol, *Kasnosrednjovjekovna grobišta i nadgrobni spomenici Pelješca*, Pelješki zbornik, br. I, 1976., str. 323-334. Autor je donio tabelu s iscrtanim inačicama tih križeva u kojoj nema onoga koji je uzidan u vanjsku zidnu ogradu stonskog franjevačkog samostana.

⁸ Zahvaljujem za upozorenje na taj spomenik i njegovu ubicaciju dr. Viniciju Lupisu, znanstveniku iz Državnog arhiva u Dubrovniku.

⁹ Šefik Bešlagić, *Ljubinje - Srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, Naše starine, X, Sarajevo 1965., str. 113-164.

crkvice¹⁰ križ te provenijencije ima kao i na Radimlji motiv tordiranog užeta po sredini. Posve je logično da su ti motivi križa na stećima u prostoru stonske i trebinjske biskupije imali svoje uzore u Dubrovačkom primorju, kao što je to slučaj s još nekim tipovima križeva na mlađim spomenicima te nekropole.

S druge strane tog zaboravljenog puta odvojena skupina stećaka čini zasebnu cjelinu od 20-ak spomenika vrlo kvalitetne izrade i raznovrsnih oblika. Za taj dio nekropole može se nedvojbeno ustvrditi da predstavlja groblje Miloradovića - Stipanovića, jer se dva natpisa u samom središtu te cjeline odnose na članove njihove obitelji, na sinove i jednog unuka rodonačelnika Stipana Miloradovića. Kako nema među živima ni jedno od tih imena u turskom popisu iz 1475. god. osim vojvode Petra,¹¹ koji se spominje u tim epitafima kao naručitelj spomenika, nije teško ustvrditi da su ti spomenici podignuti prije toga u početnim godinama turske uprave i da razvoj tog dijela nekropole nije dugo trajao. Ako se izuzmu dvije velike ploče, u potpunoj ravni sa zemljom, oko kojih je nastao taj zasebni dio nekropole, svakako je najstariji spomenik s figuralnim predstavama u toj skupini onaj koga je u svojoj monografiji *Radimlja* Benac označio brojem 23,¹² dok je najmlađi veliki križ u toj studiji obilježen brojem 1.¹³ Širenje te cjeline po svemu sudeći išlo je ponajprije jednim redom stećaka prema putu a zatim prema potoku Radimlje, koji se baš na tom pravcu najlakše prelazio još 60-ih godina 20. st.¹⁴

Pravilan red od šest spomenika, kojima se jasno markira napušteni put i započinje odvojeni dio nekropole s tzv. kneževskim spomenicima, nije formiran u isto vrijeme. Svaki parni spomenik u tom nizu izrađen je zajedno s postoljem iz jednog kamenog monolita, a izbor motiva u posve plitkom reljefu potpuno je drukčiji. Ti spomenici pripadaju mlađoj skupini koja je zasigurno nastala poslije visokog sanduka pod kojim počiva *dobri Radoje*, koji ima odvojeno postolje kao starija, a plitki reljef kao mlađa skupina spomenika.

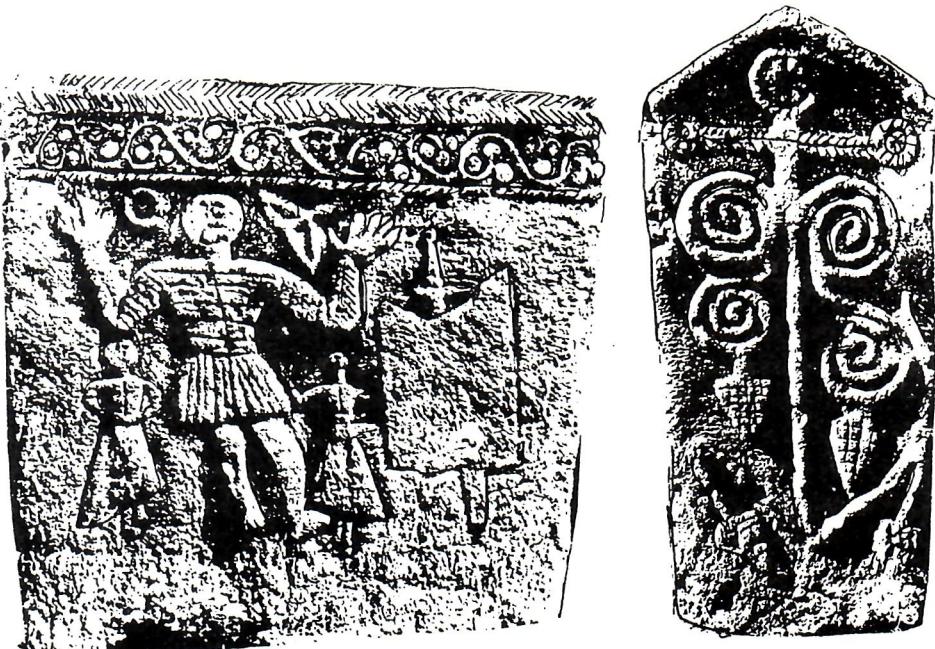
¹⁰ Šefik Bešlagić, *Popovo - srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, svz. VIII, Sarajevo 1966., str. 35-36; Ljubo Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkve i crkve na području šume trebinjske*, Tribunia 5, Zavičajni muzej trebinje, Trebinje 1979., str. 121-127.

¹¹ Poimenični popis Sandžaka vilajeta Hercegovina (priredio Ahmed S. Aličić), Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1985.

¹² Najstarije jezgro tog dijela nekropole čine dvije velike ploče koje nemaju figuralnih ukrasa, br. 13.

¹³ Alojz Benac, *Radimlja*, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo 1950.

¹⁴ Samo 15-ak metara nizvodno od današnjeg mosta bio je taj blagi prijelaz, koji se danas ne da prepoznati i koji je služio i kao gaz nakon poplava koje bi obično zakrčile pa onda odnijele most.

Sl. 4. Plošna projekcija likovnih kompozicija na stećku br. 23.

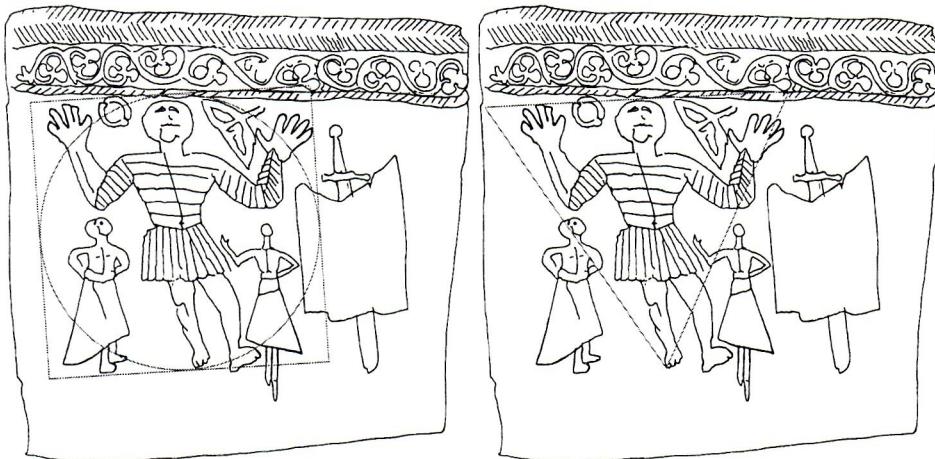
Spomenuti stećak broj 23, ustvari sljemenjak s odvojenim postoljem, radio je u dubokom reljefu jedan od najkvalitetnijih klesara na samoj Radimlji s izgrađenim osjećajem za kompoziciju, likovno uobličenje teme i za sam materijal u kome je radio. Prema razmjerima dva sljedeća nadgrobnika u istom nizu s varijacijom reljefnih prikaza čokota i spiralne loze s grozdovima na začelju, dijelovi su iste kamene žile i nedvojbeno su zajedno iz nje izvađeni i obradivani u bliskom vremenu kada i stećak br. 23. Sva tri spomenika imaju odvojena postolja u čiju su udubinu namještene. Također, ta tri spomenika rađeni su, za razliku od drugih na Radimlji, u naglašeno dubokom reljefu i stilski pripadaju jedinstvenoj i jedincatoj klesarskoj radionici i prvim spomenicima u toj cjelini među koje valja ubrojiti i visoki sanduk s masivnim odvojenim postoljem s cik cak bordurom i naznakama stabla dvostrukе spirale na zapadnoj i istočnoj strani. Zapravo tih nekoliko stećaka, po svemu sudeći, markira zaboravljeni put uz koji su oni postavljeni i prema kojem su okrenuti njihovi reljefni ukrasi. Ako se zanemari vijenac od trolisne bordure, koji opasuje sve strane tih stećaka, prvi od njih ima reliefne prizore na južnom boku i na začelju, a ostali samo na začelju i pročelju.

Na začeljima ta tri stećka, koji su okrenuti prema negdašnjem putu, varira se ista likovna predstava u kojoj se kombinira predstava čokota u obliku sidra s detaljima grožđa na spiralnim viticama loze. Istodobno, sidro se na stećku br. 23 dade prepoznati kao skriveni križ sidraste forme u kombinaciji s egipatskim križem. Taj se spomenik i prema položaju u nizu i po kvalitetu izrade može smatrati matricom tog motiva, koji je kasnije imitiran na mlađim stećcima, na nekropolama uza spominjani put od *Boljuni* preko *Hodova* i *Ljubljenice* do *Pridvoraca* i *Kalufa* u Nevesinjskom polju, ali i na samoj Radimlji. Premda podsjeća na prikaze vinove loze sa spiralnim granama na niskim sljemenjacima u istočnoj Bosni, ta kompozicija na Radimlji, osim možda po nekim zajedničkim predlošcima, nema izravne veze. U cijelom peterokutnom polju pročelja sljemenjaka ta kompozicija umjetničke likovne reduciranoosti i geometrizma raspoređena je uravnoteženo, premda se vapnenačka struktura u jednom dijelu nije podatno nudila majstorskom dlijetu. Tu izraslinu na kamenu, koja je prijetila da pukne pri klesanju, majstor je jednostavno izbjegao produljujući spiralu na jednoj strani i razbijajući sterotip paralelizma.

Interpretaciju tog motiva izrazio je Mehmedalija Mak Dizzar u svojoj poznatoj pjesmi *Loza i njene rozge* denotiranjem stavka Ivanova evanđelja (Iv 15,1.5.8.), zapravo parabole u kojoj se iskazuje duhovna plodovitost onih koji žive u povezanosti s Kristom kroz moralna pročišćavanja. Takođe recepciji tog amblematičnog simbola, kakav je na radimskom stećku, teško je prigovoriti ili nešto oduzeti. Simbolika loze i grožđe ima bogatu kršćansku ukorijenjenost i likovnu primjenjivost, utemeljenu u oba Zavjeta. Trs na tom stećku, isklesan u formi sidra, koje podupire svojom suglasnom simbolikom nade i sigurnosti, utemeljenom u Poslanici Hebrejima (Heb 6,19), svetopisamsku interpretaciju tog motiva, upotpunjuje dojam da je autor likovnog rješenja poznavao dobro kršćansku ikonografiju i njezine semantičke vrijednosti.

Taj stećak je u doslovnom smislu sljemenjak jer njegova "krovna konstrukcija" blago kao streha natkriva okomice, slično izgledu sljemenjakâ u području od Imotske krajine do Kupresa. Na jugozapadnoj strani taj je preneseni dio obrađen u klesarskoj tehniци s motivom riblje kosti na posve nepoznat način na drugim stećcima. On natkriva friz od jedanaest trolistova na vriježi koja s njima pokazuje starije inačice tog poznatog motiva. Duž cijelog stećka ispod trolisne puzavice, tanko kameni uže, plastično stilizirano, odvaja te frizove od bočne plohe na kojoj je za stećke posve jedincata reljefna kompozicija od tri ljudske

figure. Kompozicijom dominira krupna figura muškarca zadržane glave s raširenim rukama i prema vani okrenutim dlanovima, s tijelom blago zanesenim ukoso i nogama na koje se tijelo ne oslanja. Figura je prikazana iz kose ptičje perspektive pri čemu su ruke i gornji dio tijela postali istaknuto naglašeni, pa taj položaj i perspektiva sugeriraju lebđenje. Osim zgušnutog likovnog detaljiziranja u gornjem dijelu plohe, odnosno na njezinu samom rubu, zabačene glave likova s očima postavljenim vrlo visoko, snažno sugeriraju tu usmjereno uzdizanje.

Sl. 5. Geometrizam u osnovi kompozicije na stećku br. 23.

Prikaz figure s raširenim rukama u osnovi zauzima podlogu u obliku istostraničnog trokuta. Mjesta na kojima njegove tri visine dodiruju točne polovice stranica, točke su oko kojih su iscrtane glave pojedinih figura. Naime, dvije manje figure u ženskoj nošnji s ukošenim donjim širokim rubom prate središnji lik kao njegova pozadina. One ne ulaze u spomenuti trokut, osim što njihove glave dodiruju središnje točke na bočnim stranama. Lik ispod muškarčeve desne ruke ima uzdignutu glavu i ruke na bokovima, a osoba s lijeve strane drži svoju desnicu uzdignutu s otvorenim dlanom prema vani, dok joj je ljevica na boku. Ako se crta kvadrat oko kruga čiji promjer čini visina muške figure sa središtem na njegovu pupku, onda su u tom prostoru obuhvaćeni svi likovi.

Njihova odjeća odgovara srednjovjekovnoj dvorskoj odjeći. Središnja figura ima na sebi opremu kakva se vidi na plemićkim likovima Šubića i Kotromanića na škrinji sv. Šimuna u Zadru za koju pojedini autori

tvrde da je bila modni trend kod humskog i bosanskog plemstva,¹⁵ što je ipak kao odjevni trend teško primjenjivo za hercegovačke bisesilne stočare. Zapravo, vremenski raspon između izrade tih dvaju objekata suviše je dug da bi ukazivao na identičnu modnu praksu. Činjenica da je relief na stećku školovano osmišljena likovna kreacija s jasnim naznakama gotičke stilske refleksije upućuje da bi logičnije bilo pomišljati kako je već postojeći likovni predložak nanesen i isklesan u kamenu podlogu. Cijela kompozicija ima stabilan izgled, premda nije centrirana u središnju točku bočne plohe, već pomaknuta ulijevo. Skoro trećina prostora ostavljena je slobodna i na njoj je tek uklesan mač i štit, četvrasta donjeg dijela, koji se inače naziva tarča. Tek kada se taj spomenik pogleda s juga, iz pravca kojim je vodio srednjovjekovni put i odakle se vidi i predstava vinove loze na začelju, onda ta praznina postaje potpuno funkcionalna i cijela predstava majstorski likovno uravnutežena.

Sl. 6. Likovi Kotromanića i Šubića na škrinji sv. Šimuna u Zadru.

Između uzdignutih otvorenih dlanova i glave velike ljudske figure uklesan je plastični kolut s desne i mali luk sa strijelom s njegove lijeve strane. Svojim položajem i međusobnim ravnovjesjem ta dva motiva predstavljaju se znakovima istog značenjskog sustava. U nj bi se teško mogao uklopiti štit s mačem koji stoji pored glavne kompozicije, denotirajući svoj heraldički smisao pa onda stvarno oružje i konotirajući naposljetku

¹⁵ Pavle Vasić, *O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje u Bosni i Hercegovini*, Radovi sa simpoziju "Srednjovjekovna Bosna i Evropska kultura", Muzej grada Zenice, Zenica 1973., str. 245-266.

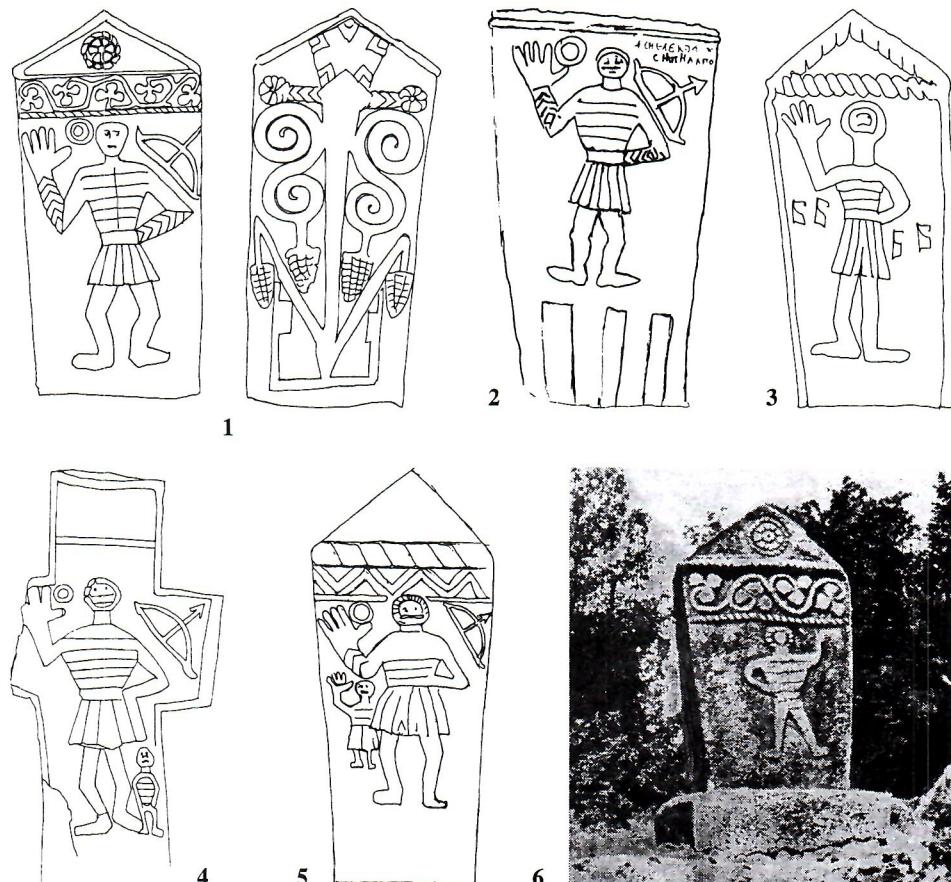
simbolične smislove, koje ti predmeti u takvom kontekstu mogu imati. Kolut i luk, međutim, denotiraju nešto posve druge, a izgled oružja tek je sekundaran i konotativan. Disproporcija tih detalja u tako pomno komponiranoj predstavi podupire takav pravac razmišljanja, poglavito uz taj stećak s koga su ti motivi kopirani na druge susjedne spomenike.

Nesumnjivo je da takav položaj tijela glavne figure, kakav u kršćanskoj likovnoj umjetnosti od najranijih vremena imaju *oranti*, ne predstavlja pokojnika. U tom se položaju prikazuju samo svetački likovi u molitvenom položaju ili pri uznesenju, odnosno pri uzašašću na što upućuje cijela kompozicija. U tom slučaju likovi u dugim ženskim haljinama bili bi anđeli kao svjedoci tog uzvišenog čina, a kolut i luk dali bi se shvatiti kao prefiguracije astralnih simbola. Upravo se tako slikaju teme uzašašća ili uznesenja palestinskog i koptskog podrijetla, kojima se u zapadnjačkoj preradi dodaju predstave sunca i mladog mjeseca. Prefiguriranje luka mladog mjeseca u luk sa strijelom na ravnini opće simbolike pojačava uzdizanje prema nebu. U grubom hercegovačkom kamenu nisu mogli biti uneseni detalji koji su jasno na predlošku te kompozicije predstavljali tematiku. Međutim, iz onoga što je na toj podlozi ugravirano i sačuvano do danas, dade se iščitavati jasna kršćanska eshatološka osnova.

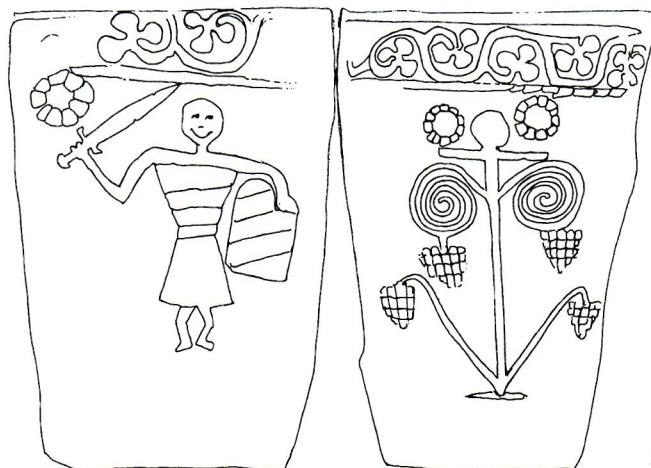
Sl. 7. Plošna projekcija likovnih kompozicija na stećku br. 21.

Predstava gologlava ljudskog lika s otvorenim i u visini glave uzdignutim dlanom desne ruke, dok je lijeva spuštena na bok u ravnini sa širokim i naglašenim pojasom, prepoznatljivi je likovni motiv s Radimlje, koji se na njezinim spomenicima u pročelju pojavljuje pet puta, dok se na susjednim i mlađim nekropolama prepoznaće u rustikalnijim inačicama i laganim izmjenama, što jamči da se izvorno značenje te predstave gubilo i nije se uvijek razumijevalo. I na samoj Radimlji među tih pet primjera lako se uočava u postupnom gubljenju detalja odjeće i lica da se više ne razumijeva izvorni smisao s predstave sa stećka br. 21. prema Benčevoj katalogizaciji, odakle su i kopirani.

Sl. 8. *Kronološki redoslijed kopija s Radimlje (1, 2, 3, 4, 5) i s Barevišta (6).*

Izgled te uspravne ljudske figure ne da se odvojeno promatrati od predstave oranta na stećku 23, poglavito po oponašanju dijelova odjeće i općeg izgleda. Gologlava i bezbrada fizionomija, pretjerano naglašena veličina dlana i podlaktice s rebrastim elementima rukava, naglašena ramena, uski struk i blago povijene noge u tjesnim nogavicama još uvijek upućuju na zapadnjačku dvorsku odjeću iz 14. st. kao i na spomenutom stećku. Međutim, uvođenje pojasa na samom struku, paraleliziranje nabora na slobodnom dijelu haljetka ispod njega, izostavljanje poprečnih pruga na rukavima nadlaktice upućuju da crtaču ili klesaru nije više bila jasna takva odora i njezini detalji, prije negoli je on nastojao prikazati figuru u suvremenoj i aktualnoj nošnji. Taj trend slijepog kopiranja i nerazumijevanja prepoznaje se na drugim spomenicima mlađe izrade. Kako su oba spomenuta stećka nastala po svemu sudeći u bliskom vremenu i istoj klesarskoj radionici, onda ni onu izvornu predstavu na spomeniku 23 ne bi valjalo interpretirati kao realni odslik mode u prostoru, već kao citatnu kopiju s nekog likovnog predloška.

Sl. 9. Kopija likovnih motiva sa stećka br. 21 na spomeniku u Hodovu.

Takva komunikacija između ta dva spomenika tim više jasnija je što se kopiraju i drugi detalji i cijele predstave uz jedva zamjetne stilizacije, kao što je loza i grožđe na dvojnim spiralama s čokotom u obliku sidra, friz od puzavice s trolistovima i posebice motiv kruga i strijеле iznad ramena ljudske figure. Takav je taj kopistički kontekst izvan koga bi bilo koje preciznije interpretiranje bilo nepouzdano. Tih nekoliko istovjetnih predstava ljudske figure s uzdignutom rukom na ranokršćanski pozdrav nema nikakve osnove objašnjavati kao portrete pokojnika. U tom smislu

nema niti jedno suvislo obrazloženje kod autora takvih interpretacija, pogotovo što se već na Radimlji kod mlađih kopija gube i stereotipne crte lica. Na pojedinim inačicama tog lika izvan Radimlje ni položaj se ruku ne shvaća s nekim smislom pa se u uzdignutu desnicu stavlja mač, a u drugu ruku štit kao na Hodovu, Ljubljenici ili Nevesinju.

Logičniju i prihvatljiviju postavku iznosi Mariane Wenzel,¹⁶ držeći da se radi o nadnaravnim ili svetačkim likovima, koje je teže individualizirati. Ako bi se ta postavka dublje provjeravala u tom pravcu, onda se položaj tijela s uzdignutom rukom posve dade ubicirati među šиру skupinu legendarnih svetaca i mučenika iz vremena rimskih progona kršćana. Upravo se na taj način i s takvim položajem tijela oni prikazuju sve do vremena romanike po Italiji. Reljef s lijeve strane istočnog portala crkve u *Comu* prikazuje s tako uzdignutom desnicom proroka Danijela u jami s lavovima;¹⁷ reljefni lik nekog sveca iznad zapadnog portala sv. Klementa u mjestu *Cassauria*¹⁸ nedaleko od Pescare, izrađen je u sličnom položaju; niz likova na freskama u korskom *prostoru* crkve Santa Maria di Ronzano u mjestu *Castelcastagna* ima tako uzdignute ruke.¹⁹ Nekoliko bareljefa iz crkve posvećene sv. Vidu u *Bolonji* prikazuje svetačke likove s tako podignutom rukom.²⁰ Sam sv. Vid na jednom od njih najbliži je svojim položajem reljefu s Radimlje.

U srednjem vijeku posebno štovana skupina svetaca bili su sveti pomoćnici. Od njih četrnaestorice posebno su se štovali u našim krajevima sv. Juraj, zaštitnik domaće stoke od bolesti; sv. Teodor ili Božidar, sv. Eustahije, sv. Blaž, sv. Vid, sv. Dmitar, sv. Kristofor ali i sv. Petar i Ivan, Nikola, Antun, Stjepan koji ne pripadaju u tu skupinu velikih zaštitnika, čija su imena bila nadahnуće za osobna imena ili su njima posvećivane crkve i svetišta. Na stećcima se također nalaze njihove predstave u bareljefu ili se njihova imena spominju. Mnogi toponimi ostali su kao jedini trag od tih davnih kultova, ali i patronimi koji ukazuju na popularnost pojedinog svetačkog imena u davanju osobnih imena. Širi prostor polja u kome se nalazi nekropola Radimlja zove se i danas *Vidovo polje*, kao što se u srednjem vijeku i rijeka Bregava, koja protjeće kroz to polje nazivala *Vidoštica*, a Stolačka tvrđava u dokumentima iz vremena podizanja stećaka i sve do kraja turske vlasti također *Vidoška utvrda*. U blizini Radimlje nalazi se izvor koji se zove *Vidoštak*, kao i prostor oko njega, gdje je

¹⁶ M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo 1965.

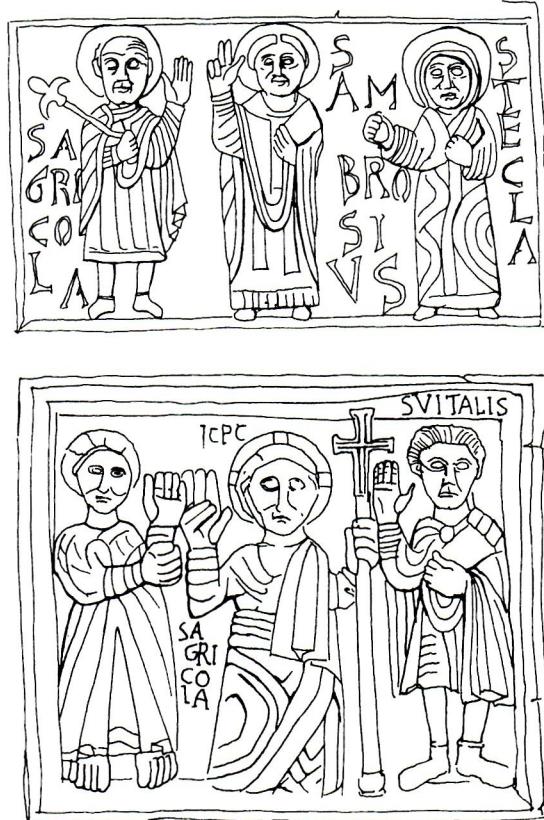
¹⁷ La Lombardia, Italia romanica, Jaca Book, Milano 1978., fot. br. 49.

¹⁸ Abruzzo e Molise, Italia romanica, Jaca Book, Milano 1990., fot. br. 2.

¹⁹ Op. cit., fot. br. 101, 104.

²⁰ L'Emilia-Romagna, Italia romanica, Jaca Book, Milano 1984., fot. br. 118.

otkrivena ranosrednjovjekovna crkva s čuvenim Gospinim likom u kamenom reljefu. Najvjerojatnije je taj naziv generirao spomenute toponime iste osnove, a on je nastao po svetkovini i svetištu, posvećenu tom svecu, zaštitniku bolesnih od padavice. Njegovo ime nose i mnogi muškarci u naseljima oko Radimlje i u bratstvu Hrabrena u 15. st. kako se dade vidjeti u popisu iz 1475. god. Po sličnosti likovnog predstavljanja tog sveca i tadašnje popularnosti njegova imena u mikro prostoru, bilo bi najlogičnije lik s Radimlje s uzdignutom rukom interpretirati kao sv. Vida.

Sl. 10. Reljefne ploče s romaničkim svetačkim likovima iz San Vitale u Bolonji (sv. Agrikola, sv. Ambrozie, sv. Tekla; sv. Agrikola, Krist, sv. Vid).

Zanimljiva je koincidencija da je širokobriješka varijanta neosporna kopija lika s uzdignutom rukom s Radimlje na stećku pod kojim počiva pokojnik s imenom Vitko, kako se čita u njegovu natpisu na Barevištu.

Inače, na stećcima se ne baš tako rijetko prikazuju likovi svetaca. Kriteriji izbora mogu se samo pretpostavljati, ali se takvi likovi daju prepoznati na cijelom području stećaka. Na stećku koji je u 15. st. pripadao vojvodskoj obitelji Pliska u Gacku, a sad smještenom pred Zemaljskim muzejom u Sarajevu, uz nekoliko svetaca prikazan je sv. Juraj i sv. Dmitar. U Boljunima na jednom stećku lik je Gospe s Isusom. Sv. Kristofor, također jedan od velikih zaštitnika, prikazan je na velikom i poznatom stećku u Mokrom kod Širokog Brijega. Neki svetac s biskupskim štapom na stećku je pod *Ljeljenom* na Visočici, gdje su također stočari s područja Hrabrena imali ljetne ispaše. Sv. Eustahije uklesan je na velikom spomeniku kod Bistrina, sv. Jelena s velikim križem na Cisti, Krist na nekropoli u Raškoj Gori poviše Mostara u 14. st. Prikazan je sv. Jure također u *Ježiprasini*, u konjičkom kraju na *Visočici*, u Župi pod Biokovom itd.

Kult sv. Vida, sveca i mučenika bio je raširen i na Istoku i na Zapadu. Posvećene su mu mnoge crkve u srednjem vijeku. Njegove moći čuvaju se u San Denisu u Parizu i Svetom Vidu u Pragu. Zaštitnik također gluhonijemih, kotlara, glumaca, ljekara. U užem hercegovačkom prostoru sv. Vid poštivan je i kod užgajivača sitne stoke podjednako kao i sv. Juraj ili sv. Nikola. U patrijarhalnim zajednicama Šutala, Raguža, Matića, Vujinovića, Njavra, Kuzmana i Obradovića, kod kojih inače postoji predaja da starinom vuku podrijetlo od Hrabrena, štovan je sve do u prošlo stoljeće kao jedan od obiteljskih patrona. Danas je još uvijek u Boljunima zaštitnik sela i Šutalova groblja.

Pokojnici, sahranjeni na Radimlji od kraja 14. st. pa do početka 16. st., u vremenu kada je nekropola bila aktivna, nedvojbeno su bili kršćani. Na to ne upućuju samo tri velika kamena križa, od kojih je jedan u turska vremena oštećen, dva njegova znaka ispred natpisa, već još četrnaest predstava križa u različitim reljefnim kompozicijama, najčešće u cvjetnim formama s gotičkim i romanskim refleksima. Zanimljivo je da najstariji stećak za glavni ukras ima križ i da su najmlađi stećci isklesani u tom obliku. U vojvodskom izdvojenom dijelu nekropole, koja je pripadala Hrabrenima Miloradovićima predstave svetačkih figura upotpunjuju tu sliku. Te sakralne teme kao i one koje se prepoznaju samo kao svjetovne, kulturološki i stilski pokazuju se refleksima tadašnje i ranije zapadnjačke umjetnosti, koja je na Radimlju nedvojbeno zračila preko bliskog Dubrovnika.

Kakvo su kršćanstvo slijedili za života pokojnici s Radimlje prije dolaska Turaka u te krajeve, ne može se izravno odgovoriti na osnovu pisanih svjedočanstava. Jedine crkvene administrativne jedinice koje obuhvaćaju taj prostor u toj davnoj prošlosti bile su stonska i trebinjska biskupija. U svakom slučaju Dubrovčani ih nisu smatrali inovjercima, jer

braću Miloradoviće, Stipanove sinove (Petra, Vukca, Radoja i Pavla) primaju u svoje građanstvo, kao što tada i kasnije primaju niz osoba iz stolačkog kraja. Osnovni cerominijal pri tom je ispovijedanje katoličke vjere i zakletva s polaganjem ruku na sveto Evandželje, što podrazumijeva katoličanstvo te vojvodske zajednice, jer je poznata vrlo stroga procedura u Dubrovniku pri takvim prijemima.

Prema osobnom imenu Stipan i kratkim tekstovima grobnih natpisa, jezik kojim su se služili Stipanovići imao je ikavsku osnovu. U pismu koje župan Juroje, suvremenik vojvode Stipana s kojim je 1416. god. bio podanik kneza Petra Pavlovića, prepoznaje se upravo ikavska osnova.²¹ Jekavski refleksi, međutim, pojavljuju se već na mlađim natpisima s Radimlje. U jekavizaciji prostora, koja započinje tada, Dubrovnik je imao nesumnjiv utjecaj. Takoder, pojava Turaka i njihovo vojno i političko instaliranje izazvalo je velika pomjeranja stanovništva i uopće promjenu demografske slike u širem i užem prostoru, što je imalo nesagledive posljedice. Miloradovići su upravo tada u vrijeme vojvode Petra, odnosno turskog instaliranja u Hercegovini dostigli najveći ekonomski uspon. Jedan dio te obitelji, da bi zadržao ekonomsku moć, prelazi na pravoslavlje tijekom 16. st.²² Onaj dio te obitelji koji je prešao u Dubrovnik, nisu mijenjali vjeru nego su živjeli kao katolici, o čemu postoje dokumenti iz 18. st. Običan svijet iz tog bratstva od Hrasna do Hodova nije mijenjao ništa. Nastavili su izgoniti svoju stoku na Crvanj, Morine Zelengoru, Visočicu svakog ljeta oko Vidovdana, a vraćali se oko Miholjdana sa sirom u mjehovima, pretilim ohmutovima, vunom i jarinom, štujući iste svece i moleći se Bogu na isti način.

Sažetak

Nekropola Radimlja u Hercegovini kod Stoca, koja je često sinonim za kulturu srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, nastala je oko križanja putnih pravaca koji su preko Vidova polja išli od juga u unutrašnjost i od zapada prema istoku. Tradicionalno se o toj nekropoli govorilo dosad na osnovi najmlađe skupine, tzv. vojvodskih stećaka, koji su pripadali vodećoj porodici Miloradovića - Stipanovića iz bratstva Hrabrena. Oni su bili vojvode donjohercegovačkih bisesilnih stočara sredinom 15. st.

²¹ Zahvaljujem dr. Marijanu Siviriću na kopijama originalnih tekstova o Miloradovićima koji se nalaze u Državnom arhivu u Dubrovniku.

²² U 16. st. pravoslavlje je dobilo status službene religije u Turskoj, što je u praksi primjenjivano već nakon osvojenja Carigrada, iz koga su uza suglasnost Porte imenovani episkopi i za balkanske krajeve.

Međutim, posve je razvidno da je ta cjelina izdvojena od veće skupine u kojoj je najstarije stećke moguće datirati u 14. st. Njih su klesali majstori najkvalitetnije škole koja je djelovala u Hercegovini pod snažnim utjecajem klesara iz Stona i Dubrovnika, kojima tradicionalna romaničko-gotička rješenja nisu bila strana. Prema provjeravanim zapažanjima na samom terenu i stilskim značajkama spomenika, nekropola je nastala od dvije cjeline koje su se širile oko tada važnog pravca jug - sjever. Upravo je taj put, koji je spajao primorje s bosanskom unutrašnjošću, snažno utjecao na distribuciju likovnih predstava sa same Radimlje prema nekropolama stećaka uz taj put.

Različiti oblici kamenih spomenika bogato su ukrašeni geometrijskim i figuralnim kompozicijama u tehnici plitkog i dubokog reljefa. Među predstavama koje denotiraju vitešku kulturu Zapada, posebice po prikazu odjeće i ratne opreme, dominiraju izrazito kršćanski motivi. Među njima je devetnaest predstava križa u bogatim stilizacijama. Također orans s uzdignutim rukama ili jednom rukom prepoznaju se u toj likovnoj tradiciji kao svetački likovi. Najtipičnija figura ratnika s uzdignutom desnom rukom na pročeljima nekolicine stećaka s Radimlje dade se interpretirati kao sv. Vid.

Prema sačuvanim epitafima jezik tih pokojnika, koji su nesumnjivo bili kršćani, odgovara hrvatskim ikavskim govorima. Neke od članova te vojvodske obitelji, koji su sahranjeni na Radimlji, primaju Dubrovčani u svoje građanstvo što podrazumijeva pripadanje katoličkom obliku kršćanstva. Da bi sačuvali svoj ekonomski i drugi utjecaj u vrijeme Turske, dio te obitelji počinje slijediti pravoslavlje, a neki njezini predstavnici još su u Dubrovniku u 18. st. sljedbenici katoličanstva. Obični puk, koji je nastavio tijekom turske okupacije život bisesilnih stočara sve do u 20. st., pretežno je bio kao i danas katoličke vjeroispovijesti.

CHRISTIAN ICONOGRAPHY ON THE MEDIAEVAL TOMBSTONES OF RADIMLJA

Summary

The ancient cemetery of Radimlja in the town of Stolac, in Herzegovina, is often synonymous with the Middle Ages culture of standing tombstones - the stecci. It is located at the four-way crossing on the Vidovo Polje plateau. Interestingly, the origin of this ancient cemetery is often tied to the group of most recently dated tombstones, the so-called vojvodski stecci, thought to belong to the Miloradovic-Stipanovic family, from the Hrabrena clan. They were the leaders - vojvode of the lower Herzegovina herdsmen in the mid-fifteenth century.

The majority of the Radimlja tombstones, however, can be dated to the fourteenth century. Their traditional Romano-Gothic elements can be attributed to the stonemasons of the Ston-Dubrovnik school, considered the leading masters in Herzegovina at the time. If observing the physical features at the site and taking into account the artistic elements of the tombstones, it becomes evident that the cemetery developed in two parts that expanded around the south-north road. In fact, this road that connected the seacoast with the inlands had a strong influence on the use of artistic themes.

The stone monuments of various shapes are richly endowed with geometric and figure compositions using the techniques of shallow and deep relief. Among the works that denote the culture of Western knights, evident in the clothing and martial gear, Christian themes dominate. This includes nineteen uses of the cross with rich ornamentation. Moreover, the figures with raised hands or with one raised hand are viewed as saintly figures in that artistic tradition. A typical figure of a knight with the raised right hand on the frontal side on some of the Radimlja tombstones can be seen as St. Vitus.

The language used in the inscriptions of the tombstones of the buried souls who were undoubtedly Christian is related to the Croatian ikavian dialects. To add, some members of this leading family buried at Radimlja were citizens of Dubrovnik, which suggests that they practiced the Catholic rites of Christianity. In order to secure their economic

standing at the time of the Ottoman Empire, one part of the family accepted Orthodoxy. Other members continued to practice Catholicism in Dubrovnik even in the eighteenth century. The common folk that retained its traditional life tied to herding during the Ottoman rule through to the twentieth century were Catholic, as it is today.